

MAARTEN HELL

VERLOREN WERELD IN DE AMSTELBOCHT

LEVEN OP VLOOIENBURG

1600-1815

MAARTEN HELL

VERLOREN WERELD IN DE AMSTELBOCHT

LEVEN OP VLOOIENBURG, 1600-1815

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van het Cultuurfonds Noord-Holland

Ontwerp omslag: Bart van den Tooren

Afbeelding omslag: Jacob van Ruisdael, *Zicht op de Binnen Amstel*, ca. 1655, Szépművészeti Múzeum, Boedapest

Ontwerp binnenwerk: Mijke Wondergem, Baarn
Boekverzorging binnenwerk: Peter Tychon, Wijchen

ISBN 978 94 6456 317 7
e-ISBN 978 94 6456 318 4
NUR 680

© 2024 Maarten Hell, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
© 2024 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

INHOUD

INLEIDING 9

Vlucht naar de vrijheid | Migrantenbuurten | Reconstructie |
Naamkwesties

1. HOUTFORT 27

Vloeyen | Bouwen op stadsvuil | Houtmarkt | Houtkopers en
timmerlieden | Zuiderkerk | Bouwwoede | Swanenburg | Brandhout

2. HUTSPOT 55

Remonstranten | Brownisten | Sefardiem en Asjkenaziem |
Woonhuis Spinoza | De Esnoga | Lutheranen | Katholieken | Walen

3. HANDEL 87

Beroepsbeperkingen | 'Messias' Valckenier | Kooplieden | Assuradeurs
en makelaars | Diamantairs | Minjan in de Zwanenburgerstraat | Haute
banque

4. BEDRIJVIGHEID 117

Leven in de brouwerij | Luidruchtige ambachten | Textiel | Suiker |
Suikerbakkersaardewerk | Tabak | Diamant | Drukkerijen | Bestseller
over wissels | Statenbijbel en speelkaarten

5. KLEINHANDEL 157

Kleding | Mode d'Amsterdam | Schoeisel | Lompen en stoffen |
Bloemenmarkt | Boeken, bokkenpruiken en hoeden | Aardewerk

6. VOEDSEL 185

Dagelijks brood | Kasherers | Vlees en vis | Moskovische smeer |
Vette en droge waren | Azijnmaker | Groente en fruit | Paradijsappel |
Zuivere zuivel

7. GENOT- EN GENEESMIDDELEN 229

Wijn | Koosjere wijn | Tappen | Tabaksverkoop | Medicamenten

8. HUIZEN 249

Stoken en koken | Schervenpuzzel | Huisreligie | Koop | Huizenmode | Huur

9. HUISHOUDENS 275

Passanten en personeel | Kinderen | Scholing | Spelen | Pícolo *púcaro* | Weduwen en wezen

10. SAMENLEVEN 305

Ontmoetingsplaatsen | Vermaak | Tempelmuseum | Grensverkeer | Joodse huwelijken | Duivel van Vlooienburg | Bloedsprookje | Joods uiterlijk | Bruggevechten

11. PAUPERS 345

Bedeelden | Onderwereld | Geweld | Moord en doodslag

12. AFTOCHT 373

Ouderdom | Ziekte | Dokter kameleon | Heelmeesters en baardscheerders | Dood | Passeerpenning

EPILOOG 405

Sanering | Bezetting | Verdwenen ziel

Bijlagen 425

Noten 430

Afkortingen 475

Archivalia 476

Bibliografie 478

Illustratieverantwoording 501

Dankwoord 507

Register 509

‘Honderden jaren woonden mensen in die buurt. Ze bouwden er hun synagogen en dreven er hun nerinkjes. Ze waren gelukkig met hun grote zorgen en bezorgd om hun klein stukje geluk. Ze hadden de stad, het trotse, het goedertierende Amsterdam lief, zo zielslief. Mokum Aleph, de Eerste Stad. Toen kwam de oorlog en de mensen uit de buurt gingen de moeilijke weg. Naar de dood.’

Meyer Sluysen, *Voordat ik het vergeet*

Opgedragen aan de bewoners van Vlooienburg

*Estelibro fue copiado de su original por
Abraham y daña, correcto el año de 1683
Siendo el dicho de edad de 60::*

LAUS DEO

1. Zelfportret Abraham Idoña alias Gaspar Méndez del Arroyo in diens handschrift Libro yntitulado Providencia de dios [...] (Amsterdam 1683).

INLEIDING

Vanuit zijn bovenwoning in de Korte Houtstraat ziet, hoort en ruikt Abraham Idanā zijn buurtgenoten op Vlooienburg ontwaken, zodra de torenklok van de Zuiderkerk zesmaal luidt. Vanaf de dichtstbijzijnde straathoeken waait hem de geur tegemoet van versgebakken brood, afkomstig van twee Duitse bakkers. Zij blazen op hun bakkershoorn, zodat de buurt weet dat er versgebakken brood gereedligt. Minder plezierig is het monotone gehamer uit de kopersmederij, gevestigd in de binnentuin achter zijn huis. De koperslager, wederom een Germaan, begint gewoonlijk om vijf uur met het aanwakkeren van zijn vuur met behulp van een piepende blaasbalg en vervolgt met het lustig hameren op zijn koperwerk tot dit de gewenste vorm heeft aangenomen. Aan de achterzijde van zijn huis ruikt Abraham Idanā de zoet-weeïge luchten van de suikerraffinaderij om de hoek. Zijn achterburen zuiveren daar ruwe suiker uit Brazilië door die herhaaldelijk in te koken tot een kleffe, onwelriekende massa. Andere industriële geuren en geluiden komen van een tweede suikerfabriek, een zijdeververij en een boekdrukkerij in het huizenblok. Aangenamer ruiken de gesausde tabaksbladeren in de nabijgelegen tabaksspinnerij, waarvan de gebruikte kruiden zoals kaneel, kamille en nootmuskaat zijn neusvleugels strelen.

Door de steeg naast Abraham Idanā's huis lopen vier vrolijke vroege vogels naar de kaatsbaan. Daar zullen zij met hun rackets een balletje slaan onder het genot van een glas bier of rijnwijn. Tegenover zijn woning opent de brandewijnverkoper luidruchtig en omstandig zijn luiken, om met verder rumoer lege vaten buiten te zetten. Diens naaste buurman – een Portugees-joodse koopman in olijfolie, linnen, parels en andere luxegoederen – schrikt hiervan wakker. Vanwege zijn geloofsovertuiging ontvluchtte hij Spanje, waar de inquisitie niet-katholieken vervolgt. En dat geldt voor meer buurtgenoten, die rechtstreeks uit Spanje en Portugal of via tijdelijke ‘tussenstations’ in Frankrijk, Italië, Noord-Afrika of elders de Noordelijke Nederlanden bereiken. Uiteindelijk strijken de meesten van hen neer in ‘Mokum Aleph’, hun thuis aan de Amstel.¹

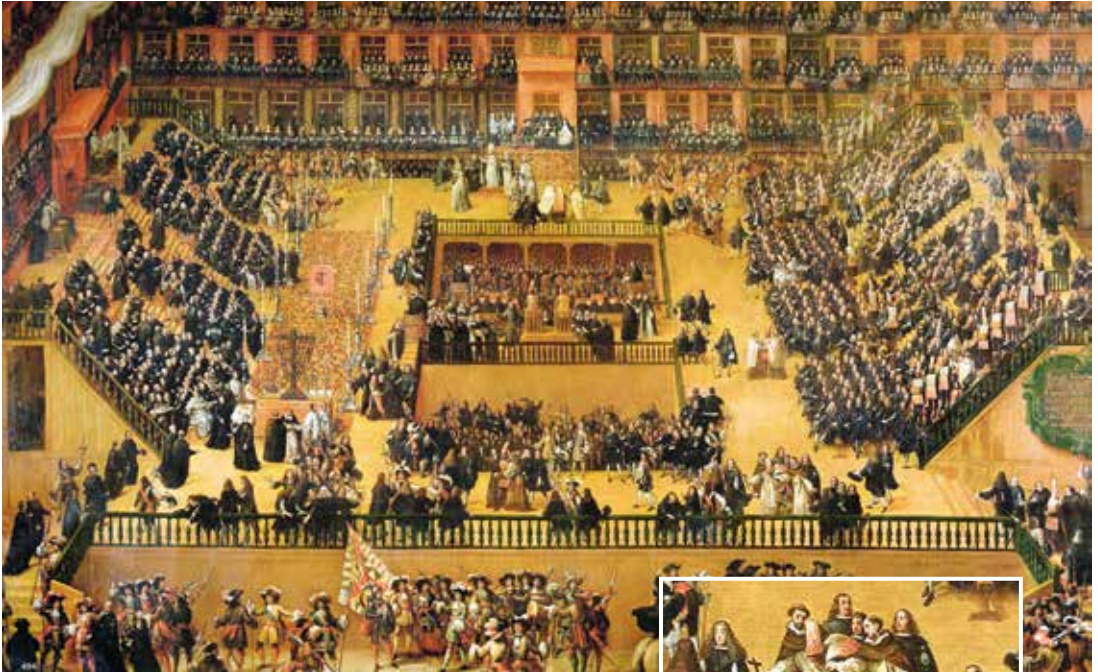
VLUCHT NAAR DE VRIJHEID

Abraham Idanā doopt zijn ganzenveren pen diep in het inktpotje en beschrijft zijn vlucht naar de vrijheid. Onder zijn Spaanse geboortenaam Gaspar Méndez del Arroyo ziet hij in 1623 het licht in Don Benito, een plaatsje tussen Madrid

2. Huis van Abraham Idaña (A) en zijn buurtgenoten: de Duitse bakkers (B en C), de koperslager (D), de suikerraffinaderij (E), de overdekte steeg naar de kaatsbaan (F), de brandewijnverkoper (G), de Sefardische koopman (H) en de tabaksspinnerij (I). Detail van Balthazar Florisz van Berckenrode, *Amstelredamum Emporium Hollandiae Primarium Totiusq Europae Celeberrimum*, uitgave Jacob Aertsz Colom, 1657.

en Sevilla.² In Madrid handelt hij in kwalitatief hoogstaande Spaanse wol. Als geslaagd koopman leidt hij een gelukkig bestaan met zijn vrouw Clara en hun twee zoontjes. In Spanje mag hij echter niet zijn joodse geloof uitoefenen en leeft hij noodgedwongen als katholiek. Méndez del Arroyo wil daarom vluchten, iets wat zijn vrienden hem ontraden vanwege de risico's en hoge kosten. Maar niemand kan de godsvruchtige koopman tegenhouden: in 1660 vertrekt hij met zijn gezin over land noordwaarts, op de voet gevolgd door agenten van de inquisitie. Op het nippertje ontkomen de geloofsvluchtelingen, door de Frans-Spaanse grens over te steken. Enkelen van hun achtergebleven familieleden en vrienden vallen in handen van de inquisitie-rechters. Bij de terechtstellingen na het autodafe in Córdoba (1665) verliezen 95 geloofsgenoten hun

3. Een autodafe was een semi-religieus ritueel bestaande uit een katholieke mis en gebed, een openbare processie van schuldig bevonden 'ketteren' en 'afvalligen' gehuld in een boetekleed met mijter op het hoofd. Na het voorlezen van hun straffen zou de uitvoering hiervan, zoals verbranding, pas later plaatsvinden. Schilderij Francisco Rizi, *Auto de Fe en la plaza Mayor de Madrid*, 1683.

leven op de brandstapel. De rechters bevinden de gevluchte Méndez del Arroyo en zijn vrouw bij verstek schuldig aan ketterij: een portret met hun beeltenissen gaat in rook op. Het adagium van de Spanjaard luidt sindsdien:

Men waardeert de vrijheid meest
 Als zij er is geweest
 En onbereikbaar werd.

Na hun eigen vlucht noordwaarts vinden Gaspar Méndez del Arroyo en zijn gezin een veilig heenkomen in Amsterdam, de handelsmetropool in de Nederlandse Republiek waar al zoveel van hun geloofsgenoten verblijven. Daar sluiten zij zich aan bij de Portugees-joodse gemeente en kiezen zij 'Sara' en 'Abraham' als hun voornamen en 'Idaña' als familienaam: een nieuw leven kan beginnen. Het gezin gaat wonen op Vlooienburg, een kunstmatig eiland in de bocht van de Amstel aan de oostkant van de stad. Na de aanleg, tussen 1596 en 1600,

4. Passanten uit alle windstreken op de Dam. Uitsnede schilderij van Johannes Lingelbach, *De Dam*, 1653.

moest Vlooienburg een onderkomen bieden aan de expanderende houthandel. Al gauw vestigden zich ook groepen politiek-religieuze vluchtelingen en economische migranten uit Spanje en Portugal op het eiland. Grotendeels waren zij zogenaamde *conversos* of 'nieuw-christenen': vrijwillig of gedwongen tot het katholicisme bekeerde joden, zoals Idaña en zijn vrouw. Naast deze Portugese joden betrokken ook Scandinaviërs, Fransen, Duitsers, Engelsen en mensen uit Afrika, Brazilië en de Caraïben de huizen, kelders en gangwoningen van Vlooienburg. Verdreven door oorlogsgeweld, pogroms en economische tegenslag kwamen uit de Duitse gebieden en uit Polen-Litouwen grote groepen Hoogduitse (Asjkenazische) en Poolse joden naar de Republiek. Ook zij vonden een veilig heenkomen op Vlooienburg.³

Naast vreemdelingen uit alle windrichtingen en met allerhande geloofsovertuigingen woonden er ook Noord-Nederlandse lidmaten van de heersende gereformeerde godsdienst op het eiland in de Amstel. De aantrekkingskracht van Vlooienburg lag in de goedkope en beschikbare huisvesting, ruimte voor handel, nijverheid en industrie, de gunstige ligging en de uitstekende bereikbaarheid over water en land. Ongehinderd begonnen joden, katholieken en andere religieuze minderheden er met de bouw van hun eigen godshuizen en instellingen, zoals vleeshallen en rituele baden voor de joodse gemeenschap. Het allegaartje bewoners in de Amstelbocht vormde zo een van de eerste multi-etnische en religieus pluriforme buurten van Nederland. Over hen gaat dit boek.

MIGRANTENBUURTEN

De opkomst van Vlooienburg viel samen met de stormachtige ontwikkeling van de Noord-Nederlandse economie. Die was deels veroorzaakt door de langdurige Opstand tegen Spanje (1568-1648). Na de Val van Antwerpen (1585) en de blokkade van de Schelde vluchtten duizenden Zuid-Nederlanders naar de Re-

publiek, onder wie geschoolde ambachtslieden, zoals textielabrikanten, drukkers, diamantslijpers en kunstschilders. Een meerderheid van hen vestigde zich in Hollandse steden, met name in Amsterdam. Vlaamse kooplieden brachten internationale netwerken, kapitaal en kennis over nieuwe scheepvaartroutes mee. Amsterdam kreeg hierdoor toegang tot gebieden uit de Spaans-Portugese invloedssfeer, zoals de Aziatische specerijenhandel en de Straatvaart op de Middellandse Zee. Tegelijkertijd groeide de behoefte aan granen in Zuid-Europa, vanwege de bevolkingsgroei en misoogsten daar. Die ontwikkeling stimuleerde de reeds bestaande Hollandse graanimporten uit het Oostzeegebied, ten koste van de Duitse Hanze-kooplieden. Zij verloren hun dominante positie in de graanmarkt aan Noord-Nederlandse concurrenten, met opnieuw Amsterdam in de hoofdrol.⁴

Na de Zuid-Nederlandse migratiegolf volgde in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een toestroom van vluchtelingen uit de door oorlog, natuurrampen en werkloosheid geteisterde Scandinavische en Duitse landen. Geringer van omvang was de instroom van joden van het Iberisch Schiereiland (Sefardiem) en uit Midden- en Oost-Europa (Asjkenaziem) en nog kleinschaliger waren de migrantengemeenschappen van Fransen, Engelsen en Schotten, Turken, Armenen, zwarten en 'morisco's' - tot het christendom gedwongen moslims. De veelheid aan nieuwkomers gaf Amsterdam het karakter van een migrantenstad. Dankzij de aanhoudende immigratie explodeerde het inwonertal, ondanks hoge sterftcijfers door verwoestende pestepidemieën. Volgens schattingen telde de stad dertigduizend inwoners in 1570 en tweemaal zoveel in 1600; 105.000 in 1622 en circa tweehonderdduizend in 1672. Daarmee behoorde Amsterdam, met Londen, Parijs en Napels, tot de metropoolsteden van Europa. De beschikbare woonruimte binnen de middeleeuwse stadsmuren was te beperkt om alle nieuwkomers te herbergen, terwijl ook voor de uitgebreide havenactiviteiten en industrie meer oppervlakte nodig was. Tussen 1578 en 1665

5. De meeste passanten en migranten bereikten Amsterdam via de IJ-haven, hier gezien van de Mosselsteiger bij de Nieuwe Brug. Detail schilderij Ludolf Bakhuysen, 1673.

volgden daarom vier ambitieuze stadsuitbreidingen, waarbij naast Vlooienburg drie andere kunstmatige eilanden (Uilenburg, Marken en Rapenburg), volkswijk de Jordaan en de grachtengordel ontstonden.⁵

In 1648 erkenden vertegenwoordigers van de Spaanse koning met de vredessluiting in het Westfaalse Münster de Nederlandse Republiek als soevereine staat. In politiek opzicht was Spanje jarenlang de gehate vijand geweest, maar op cultureel gebied gold het als een gidsland voor de Noord-Nederlanders. Letterkundigen lieten zich inspireren door Iberische voorbeelden en vanaf de jaren 1640 programmeerde de Amsterdamse Schouwburg meer toneelstukken van Spaanse auteurs dan van de eigen Joost van den Vondel. Die ‘schelm- en degenstukken’, vol leven, drama en actie, waren populair en leverden gegarandeerd forse recettes op. In het vredesjaar 1648 was ook de première van een opvallend toneelstuk van de Amsterdamse dichter Jan Zoet naar een uit het Spaans vertaalde tekst: *Zabynaja of Vermomde Loosheid*. Het stuk kreeg slechts drie opvoeringen en bezorgde de schouwburg een gemiddelde opbrengst. Plaats van handelen van *Zabynaja* was de levendige en gemengde buurt Vlooienburg. Verwijzingen naar de in de buurt wonende kunstschilder Rembrandt en bekende drankhuizen gaven het stuk een actueel tintje. De hoofdpersonen waren een katholiek Portugees echtpaar, een Spaanse edelman en diens slimme zwarte dienstmeid en titelheldin Zabynaja, terwijl in bijrollen Hollandse en Duitse ratelwachters en Sefardische losbollen en koppelaarsters voorbijkwamen. Geen onwaarschijnlijk gezelschap op Vlooienburg, waar achter iedere buitendeur een andere leefwereld verscholen zat.⁶

Zabynaja was gebaseerd op *Bonifacio y Dorotea*, een kort tussenverhaal verstoppt in de Spaanse schelmenroman *Guzmán de Alfarache*.⁷ Auteur Mateo Alemán

6. Zwarte keukenhulp geschilderd door Diego Velázquez, circa 1617-1618.

situeerde dit in de migrantenbuurt van zijn thuisstad Sevilla, waar duizenden zwarte en Noord-Afrikaanse slaafgemaakten leefden. Alemán ‘bezat’ zelf een *morisca* uit Tunis, die als voorbeeld kan hebben gediend voor zijn hoofdrolspeelster, de schrandere Sabina.⁸ Religieus en etnisch pluriforme wijken, waar moslims, christenen en joden ondanks hun verschillen in betrekkelijke harmonie en in elkaars directe nabijheid samenleefden, waren in de middeleeuwen ook elders in Europa te vinden. Aan die pluriformiteit kwam een abrupt eind tijdens de pestuitbraken van de veertiende eeuw, waarvan christenen de joodse bewoners de schuld gaven. In grote delen van Europa leidde deze pandemie tot gruwelijke vervolgingen van joden of tot drastische inperkingen van hun deelname aan het openbare leven. Zij moesten dan bijvoorbeeld onderscheidende tekens dragen of zich verplicht vestigen in een afgesloten stadsdeel. Na de verdrijving van de joden uit Spanje (1492) en de gedwongen doop van de joden in Portugal (1497) leefden velen op het Iberische Schiereiland openlijk als katholieken. Ondanks vervolgingen door de inquisitie bleven sommigen van hen heimelijk trouw aan hun oude religie en de bijbehorende rituelen en tradities.⁹

Na eeuwen van vervolging ontstonden vanaf de zestiende eeuw in Europese havensteden opnieuw joodse migrantengemeenschappen. Omdat joodse kooplieden welvaart brachten, mochten zij zich vestigen in bijvoorbeeld Thessaloniki in Griekenland, de Toscaanse vrijhaven Livorno, Bordeaux in Frankrijk en het Noord-Duitse Hamburg en Emden. In Livorno, Amsterdam en later (1701) ook in Londen mochten zij herkenbare synagogen bouwen. Wel bleven er ook daar maatschappelijke beperkingen bestaan: lidmaatschap van de lokale beroepsverenigingen (gilden) of deelname aan de politiek was exclusief voorbehouden aan niet-joodse bewoners. In Rome en Venetië, evenals in enkele Duitse steden,

7. Vlooienburg in vogelvlucht, detail van de Panoramakaart van G.H. Heinen, ca. 1895.

moesten joden zich verplicht vestigen in een getto, dat 's avonds op slot ging. Nadere inperkingen van hun vrijheden of extra belastingheffingen, zoals bijvoorbeeld Hamburg ging heffen, leidden tot hernieuwde joodse migratie, vooral naar Amsterdam.¹⁰

Gemeten aan de Europese meetlat legden Amsterdamse stadsbestuurders de minste restricties op aan hun joodse inwoners. Zo mochten zij zich overal in de stad vestigen, al hadden ze vanwege de nabijheid van hun geloofsgenoten en religieuze instellingen aanvankelijk een sterke voorkeur voor Vlooienburg. Het eiland kreeg zo bekendheid als het hart van de Amsterdamse Jodenbuurt, dat verder bestond uit het gebied rond de Jodenbreestraat en – vanaf circa 1660 – de eilanden Marken, Uilenburg en Rapenburg en de deftige Nieuwe Herengracht. Op Vlooienburg woonden ook niet-joden. Zij maakten ongeveer een kwart tot een vijfde van de eilandbevolking uit. Vlooienburg was dus nooit een exclusief joodse buurt, maar joden waren er wel in de meerderheid. Gemengde buurten kwamen meer voor in het zeventiende-eeuwse Amsterdam. In de omgeving van de Waalse Kerk, het Walenweeshuis aan de Vijzelgracht en in volkswijk de Jordaan woonden bijvoorbeeld zoveel Fransen, Zuid-Nederlanders en Duitsers, dat passanten daar meer Frans en Hoogduits op straat hoorden spreken dan Hollands. De Lastage en oostelijke eilanden waren dan weer vooral in trek bij Scandinaviërs.¹¹

Joden vestigden zich in Amsterdam zelden buiten hun eigen buurt, waarvan Vlooienburg het hart was. Daarbinnen woonden ze echter dicht bij hun christelijke burens, iets wat met een sociologische term 'mesosegregatie' heet. Naast het wonen in dezelfde straat was er op Vlooienburg ook sprake van 'microsegregatie': het naast elkaar leven van joodse en niet-joodse bewoners binnen één woonhuis. De negentiende-eeuwse wijk Leopoldstadt in Wenen, waar joden

8. Voorheen Vlooienburg, nu de Stopera met de Waterloopleinmarkt.
Foto: Tijn Lanjouw, 4D Research Lab UvA, 2020.

een derde deel van de bevolking uitmaakten, kende ook microsegregatie. Ongeveer de helft van de joodse bevolking daar bewoonde huizen met uitsluitend geloofsgenoten, de overige joden woonden gemengd met hun niet-joodse buren: tenminste, ze deelden hetzelfde trappenhuis. Eenzelfde gemengde woonsituatie bestond in Londen, waar joden zich vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw vrij mochten vestigen. Ook in deze Engelse metropool toonden zij een voorkeur voor bepaalde buurten, geconcentreerd in zes parochies aan de East Side. Daar woonden ze tussen niet-joodse Londenaren die veroordeeld waren tot een leven in de armere stadsdelen. In een steegje in St. Botolph leefde rond 1695 bijvoorbeeld een joods gezin van vier in hetzelfde huis als een christelijke vrouw op leeftijd. Succesvolle Sefardische kooplieden verhuisden daarentegen naar 'buitenvijken' in de nabijheid van de Londense economische elite. Nergens in Londen maakten joden de meerderheid uit, zoals ze dat in de loop van de zeventiende eeuw wel deden op Vlooienburg.¹²

RECONSTRUCTIE

Vlooienburg laat zich lastig vergelijken met andere Europese of Noord-Nederlandse buurten. Nagenoeg alle eilandbewoners waren immigrant, maar daarnaast was, vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw, een meerderheid joods. Vlooienburg kende ook een opvallend hogere bevolkingsdichtheid dan de andere Amsterdamse buurten. Halverwege de negentiende eeuw zou het inwonertal verder toenemen, maar aan het begin van de twintigste eeuw kwam de klad erin. De buurt raakte verpauperd, bewoners vertrokken naar nieuwe wijken en hun oude huizen werden onbewoonbaar verklaard of gesloopt. Tijdens de Duitse Bezetting (1940-1945) zijn de meeste joodse bewoners gedepor-

9. Toeschouwers bij de opgraving van het zuidwestelijke bouwblok, de voormalige Zwanenburgerstraat. Funderingspalen geven een indicatie van de verdwenen percelsgrenzen.

teerd en vermoord in concentratiekampen. Slechts een enkeling zou terugkeren naar 'De Buurt'.¹³

Na de bevrijding restte van Vlooienburg een spookstad. De gemeente wees het terrein aan als bouwlocatie voor een stadhuis annex operagebouw (Stopera) en liet de resterende huizen slopen. Vóór de bouw van het Stopera-complex hebben de stedelijke archeologen de middelste twee van de zes huizenblokken opgegraven (1981-82), waarmee zij de kern van het oude Vlooienburg blootlegden. De blokken omvatten het noordelijke deel van de Zwanenburgerstraat, een stukje Zwanenburgwal, het zuidelijke deel van de Lange Houtstraat en Korte Houtstraat en het zuidwesten van de huizen aan de Leprozengracht. In dit gebied vonden de archeologen resten van honderd percelen, inclusief 95 daarachter gelegen beerputten, die de bewoners als privaat en afvalstortplaats gebruikten. De daarin aangetroffen fysieke overblijfselen, tegenwoordig opgeslagen in duizend kratten in gemeentelijke depots, geven een indruk van de bebouwing, bewoning en de materiële cultuur op Vlooienburg vanaf de vroegste periode tot 1815.

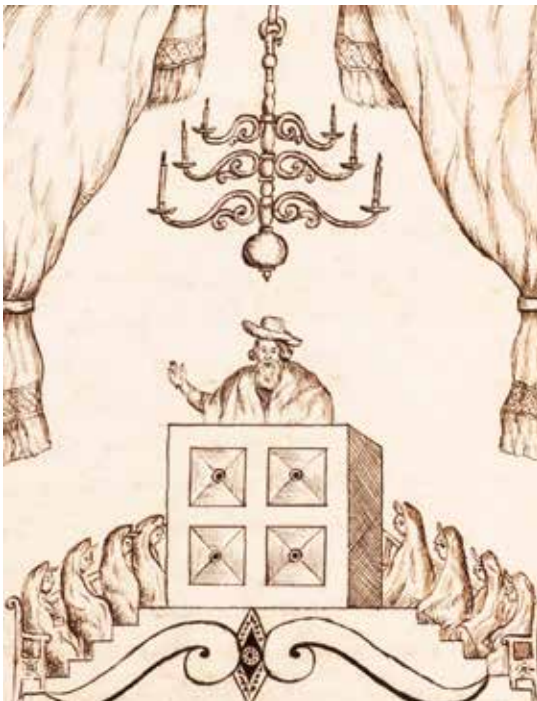
Gecombineerd met historisch archiefonderzoek is een reconstructie mogelijk van het dagelijks leven op het etnisch en religieus gemengde eiland. Hiertoe liep tussen 2016 en 2021 een NWO-onderzoeksproject van de Universiteit van Amsterdam (UvA), de gemeente Amsterdam (Monumenten en Archeologie) en het Joods Museum.¹⁴ Archeologen onderzochten het opgegraven keramiek en het organische (bot)materiaal en een archeobotanicus de plantaardige voedselresten. Het 4D Lab van de UvA maakte een visuele reconstructie van Vlooienburg.

10. Historische reconstructie van de hoek Lange en Korte Houtstraat rond 1650 door het 4D Research Lab.

burg in de zeventiende eeuw. Deze is gebaseerd op cartografie en fotomateriaal, aangezien er weinig contemporaine afbeeldingen van de bebouwing op het eiland bestaan. Oude stadsplattegronden verschaffen slechts een beeld in vogelvluchtperspectief, met piepkleine modelbouwhuisjes, houtstapels en deels volgebouwde binnentuinen.¹⁵

Mijn aandeel binnen het onderzoeksproject bestond uit het lokaliseren en identificeren van bewoners, bedrijven en religieuze instellingen op Vlooienburg. Met andere woorden: wie woonde waar en wanneer op het eiland. Dat lokaliseren is geen sinecure, aangezien hulpmiddelen, zoals huisnummering en bevolkingsregister, nog niet bestonden. Contemporaine belastingregisters zijn lacuneuze momentopnamen en bevatten grotendeels informatie over de beter gesitueerde bewoners. Uit overdrachtsakten van onroerend goed en verpondingsregisters is het eigenaarschap van bijna alle huizen op Vlooienburg achterhaald.¹⁶ Slechts een minderheid (circa tien procent) van de huiseigenaren bewoonde echter het eigen pand. De daadwerkelijke bewoners – (onder)huurders, inwonende familieleden en anderen – kwamen langzaam tevoorschijn uit huurcontracten, getuigenverklaringen en testamenten uit het notarieel archief, schuldenlijsten van de ‘Desolate Boedelkamer’, belast met de afwikkeling van faillissementen, en uit (onder)trouw- en begraafregisters. Uitvoerig archiefonderzoek resulteerde in een lijst met ruim 450 hoofdbewoners van de twee opgegraven huizenblokken. Over hen is aanvullende informatie vergaard, zoals hun herkomstplaatsen, partners, eventuele kinderen, beroepen, economische status en bezittingen. In het ideale geval zijn bewoners te koppelen aan specifieke

11. Opgravingstekening van de twee middelste bouwblokken van Vlooienburg met perceelsgrenzen, moderne huisnummering en beer- en waterputten, 2018.

12. Rabbijn Saul Levi Morteira, achter de teva, voor een gehoor van acht jonge toehoorders in gebedsmantels, getekend door Abraham Idaña in: Libro yntitulado Providencia de dios [...] (Amsterdam 1683).

beerputvondsten. Omdat verschillende huishoudens één beerput deelden, is die koppeling zelden met zekerheid te maken. Evenmin is altijd duidelijk bij welk huis een beerput precies hoorde. In de volgebouwde binnenterreinen kunnen zelfs de perceelsgrenzen onduidelijk zijn.¹⁷

Het historische onderzoek heeft meer opgeleverd dan een adresboek met namen. In de duizenden doorzochte documenten ontvouwde zich het verdwenen buurtleven op Vlooienburg, ‘in ’s levens felheid’.¹⁸ Het gebruikte bronnenmateriaal heeft als bijkomstigheid dat het vooral veel vertelt over uitzonderlijkheden. Naast alle geregistreerde onderlinge conflicten, burenruzies, seksuele uitspattingen, faillissementen en zakelijke schurkenstreken leefden de buurtbewoners volgens hun eigen routine, met vaste rituelen, voor hen belangrijke rites de passage en persoonlijke hoogte- en dieptepunten. Een van de bewoners kunnen we zelf aan het woord laten: de eerdergenoemde Spaanse converso Abraham Idaña (1623-1690). Uit zijn nagelaten geschriften komt hij naar voren als een onderhoudende gids en verteller. Zijn *Cosas particulares de Amsterdam* is een lofzang op de Amstelstad met een concreet, politiek doel: Idaña poogde zijn in Spanje achtergebleven geloofsgenoten ervan te overtuigen ook te emigreren naar de Republiek, waar ze religievrijheid en een welvarende economie zouden aantreffen. Hij schreef in de vorm van fictieve brieven aan een inquisitie-agent – ironisch aangeduid als *amigo* – en blies de loftrompet over zijn nieuwe thuisstad. Idaña’s overige schrijfwerk bestond uit het kopiëren van polemische geschriften tegen het christendom, zowel tegen katholieken als tegen protestanten. Hij was met name geraakt door een manuscript van Saul Levi Morteira, de principiële rabbijn die de ban had uitgesproken over Spinoza. Idaña kopieerde de Spaanse vertaling van diens *Tratado da verdade da lei de Moisés* (Traktaat over de wet van Mozes), verluchtigd met primitieve portretten van zichzelf en van Morteira.¹⁹ Zulke theologisch-polemische werken circuleerden uitsluitend in handschrift, want uitgaven in druk kwamen niet door de interne censuur van de joodse gemeenschap.²⁰

De twintigste-eeuwse taalkundige Teensma transcribeerde en vertaalde Abraham Idaña’s handschriften in het Nederlands, ook zijn *Cosas particulares de Amsterdam*. Deze vertalingen zijn voor dit boek, waar nodig, taalkundig gecorrigeerd en sporadisch ingekort.²¹ Idaña’s Spaanse origineel bevat fonetische Nederlandse woorden, zoals *pacuz* (pakhuis), *doito* (duit) en *arbaia* (aardbei), maar ook Franse, Hebreeuwse en vooral Portugese leenwoorden en grammaticale invloeden. Volgens Teensma is het een ‘naïef verhaal’ van ‘een simpele geest’, met een ‘geringe scholing’. De taalkundige twijfelde ook aan de betrouwbaarheid van passages in Idaña’s manuscript. Zo zou de Spanjaard het verhaal van ‘de opperschout die door een overijverige schildwacht werd neergeschoten’ uit zijn duim hebben gezogen. Deze vergismoord in de bange dagen van 1673 is echter terug te vinden in Wagenaars stadsgeschiedenis. Ook Idaña’s persoonlijke aanwezigheid bij een overstroming, die Teensma in twijfel trekt, berust op histori-

13. Titelpagina van Abraham Idaña's handschrift *Contiene este libro respuest a una carto de Don Juan Baldes de cosas particulares de Amsterdam y sigue un tratado intituladoe inquisicion de Lucifer [...]*, 1686.

sche werkelijkheid: in 1675 was inderdaad een deel van de stad ondergelopen na dijkdoorbraken.²² Toch liet Abraham Idaña weleens historische steekjes vallen. Ook besteedde hij geen aandacht aan de opkomende anti-joodse stemmingmakerij in de periode waarin hij in Amsterdam woonde: dat zou immers de lust tot emigratie temperen van zijn achtergebleven geloofsgenoten.²³ Idaña was ook niet vies van hyperbolen. Schromelijk overdreef hij bijvoorbeeld het aantal huizen en rijke kooplieden in Amsterdam, evenals de omvang van de Sefardische gemeenschap.²⁴

Ondanks de foutjes en overdrijvingen bieden Idaña's handschriften voordelen boven andere stadsbeschrijvingen. Hij schrijft met humor, flair en opmerkzaamheid en noemt veelbetekenende details die andere auteurs weglaten. Bij Idaña lees je over het eten van aalbessen, het bakken van vis, heipalen slaan en broodjes bakken. Hij had oog voor het uiterlijk van de vrouwelijke inwoners dat hij bijzonder waardeerde: ze 'hebben over het algemeen een goed figuur, ze zijn heel blond en blank, en je ziet mooie vrouwengezichten'.²⁵ Belangrijker is dat Abraham Idaña veel van zijn observaties deed op en rond Vlooienburg. Zo is hij de ideale gids voor een reconstructie van het dagelijks leven in deze verdwenen buurt - zij het slechts voor de zeventiende eeuw. Voor de navolgende eeuw is onder meer geput uit de kroniek van Abraham Hayim ben Zvi Hirsh Braatbard

(1699-1786), een Asjkenazische letterzetter aan de Houtgracht. Op even ontwapenende en levendige wijze als *Idańa* beschreef hij de gebeurtenissen in zijn buurt. Zijn *Naye Kornayk* bestrijkt een rumoerige periode (1739-1752) van oproer, partijstrijd en jodenhaat, maar Braatbard zag ook kans voor betekenisvolle zijpaden over voedsel, tweedehandskledingverkoop en een nachtelijk bierfeest.²⁶

NAAMKWESTIES

Dit boek begint met de voorgeschiedenis van Vlooienburg en de vroege rol als centrum van de houthandel. Daarna volgt een introductie op de herkomst en religie van de verschillende migrantengroepen die zich er vervolgens vestigden. In het derde tot zevende hoofdstuk staan de beroepswerkzaamheden van de bewoners centraal. Naast internationale kooplieden en industriële ondernemers komen hierin ook kleinere ambachtslieden en winkeliers aan bod, tot en met de bakker, bokkenpruikenmaker en de kleinste kruidenier aan toe. Daarnaast is er aandacht voor het consumptieve gedrag van de bewoners, zowel van voeding als van genot- en geneesmiddelen. In hoofdstuk acht overzien we het huizenbestand en wandelen we binnen bij luxe koopmanspanden, armetierige gangwoningen en alles ertussenin. Daarna gaat het over de gezinssamenstelling van de huishoudens, de kinderwereld en weduwen en wezen. Het interreligieuze contact tussen de bewoners, zowel positief als negatief, komt aan bod in hoofdstuk tien. Bedeelden, marginalen, paupers en criminelen domineren hoofdstuk elf. Het laatste hoofdstuk twaalf beschrijft de *marche funèbre* van de verschillende bewonersgroepen. Tot slot geeft de epiloog een schets van de moderne geschiedenis van Vlooienburg, van 1815 tot op heden.²⁷

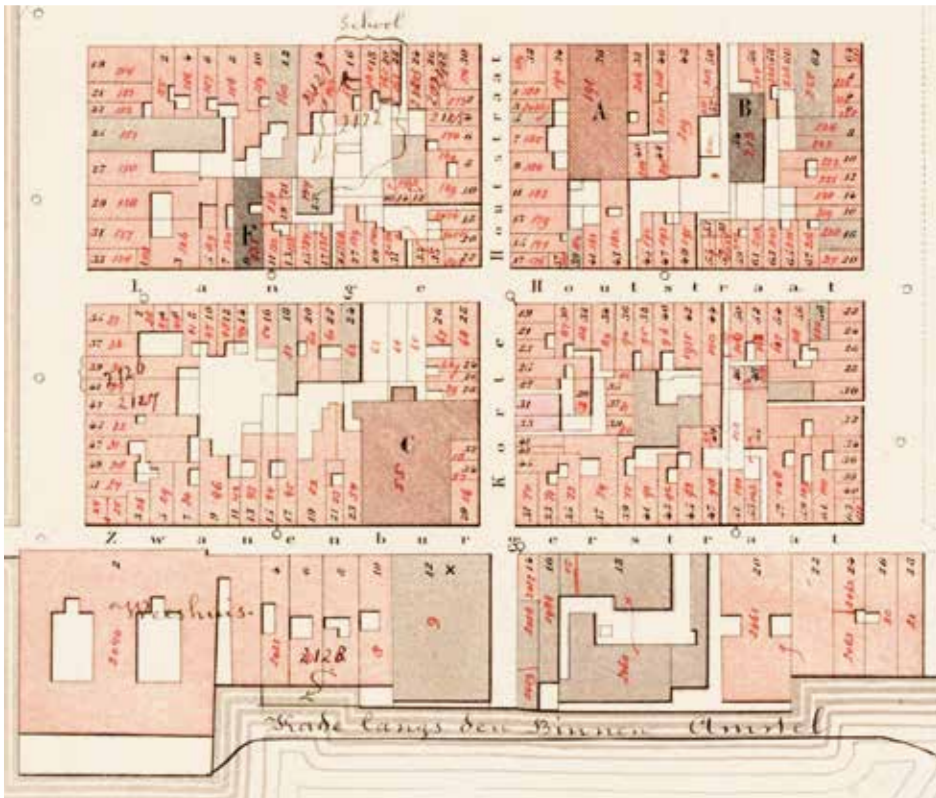
Over Vlooienburg is niet overvloedig geschreven.²⁸ In de literatuur staan de vroegste Sefardische bewoners uit de zeventiende eeuw centraal. Minder aandacht is er voor de Asjkenazische bewoning of de andere minderheidsgroepen op het eiland. Daarnaast behandelen auteurs doorgaans in één adem het ontstaan van de Waterloopleinmarkt. Die markt, in 1886 verplaatst vanuit de Jodenbreestraat, lag slechts ten dele op het grondgebied van Vlooienburg: uitsluitend aan de twee kadekanten van de gedempte Leprozen- en Houtgrachten. Het Waterlooplein heeft dus weinig te maken met het historische grondgebied van Vlooienburg, dat immers recht onder de huidige Stopera lag.

Een ander verwarrend aspect betreft de naam van het eiland. 'Vlooienburg' is geen verwijzing naar ongedierte maar is afgeleid van 'Vloeyenburg'. Dit samengestelde woord verwijst naar de bescherming ('burg') tegen het overstromen ('vloeiën') van het gebied, iets wat vóór de landwinning en ophoging van 1596 geregeld gebeurde. Rond dezelfde periode was hetzelfde toponiem bijvoorbeeld ook in zwang voor een regelmatig onderlopend landje in de Zuiderzeestad Enkhuizen. In het midden van de zeventiende eeuw rees de eerste twijfel over de etymologie: volgens de Duitse auteur van stadsbeschrijving verwees

de naam naar de vlooiën die de bewoners hier met het uitschudden van oude lompen zouden uitstrooien. De naamkwestie kreeg een staartje in de negentiende eeuw. De gemeenteraad debatteerde in 1878 over de van Vlooienburg afgeleide ‘Vlooiënburgersteeg’, de doorgang tussen de Jodenbreestraat en de Houtgracht. Burgemeester en wethouders zouden die liever omdopen tot ‘Vloeiënburgerstraat’, dit op gezag van stadshistoricus Jan ter Gouw die de ware herkomst van het toponiem had verklaard. Arts en raadslid Isaac Teixeira de Mattos was het hiermee eens, want hij vond de naam ‘afschuwelijk’. Een ander joods gemeenteraadslid keerde zich tegen beide benamingen, immers, ‘in den mond des volks zal altoos de vlooi boven ’t vloei den toon blijven geven’. Als alternatief kwam Teixeira de Mattos met ‘Houtdwarsstraat’ op de proppen, waarna de voorzichter ‘Houtkopersdwarsstraat’ in stemming bracht. Met zeventien tegen negen stemmen zou dat voortaan de nieuwe naam zijn.²⁹

Ook bij het schrijven van dit boek speelden naamkwesties. De spelling van persoonsnamen is gestandaardiseerd. Patroniemen zijn teruggebracht tot ‘sz’ of ‘dr’ (dus Herman Jansz in plaats van Herman Janszoon of varianten) en fonetische notaties van buitenlandse namen zijn teruggebracht tot de correcte spelling (Noenes=Nunes). De oorspronkelijke spelling uit de archiefstukken is terug te vinden in het notenapparaat. Sefardische kooplieden en hun partners maakten, vooral in de zeventiende eeuw, veelvuldig gebruik van aliassen. Om zaken te kunnen doen op het Iberisch Schiereiland gebruikten zij hun Spaanse of Portugese naam, maar thuis en in de synagoge hun ‘joodse’ alias. Ter identificatie noem ik beide namen, voor zover bekend. De spelling van de Sefardische en Asjkenazische namen is zoveel mogelijk gestandaardiseerd aan de hand van bestaande literatuur en de genealogische website Amoetat Akevot/Dutch Jewry.

Citaten in vreemde talen zijn cursief opgenomen in de tekst. De spelling van joodse aanduidingen voor feestdagen, gebruiken en instellingen varieert nogal eens (Poerim, Poeriem, Poerem, Purim). Hier is uniformiteit betracht met de Woordenlijst Nederlandse Taal en de schrijfwijzer van het Joods Cultureel Kwartier als uitgangspunt. In overeenstemming met de laatstgenoemde instantie is ‘jood’ met een kleine letter gespeld. Bij de vermelding van lokale toponiemen is de moderne spelling gebruikt. De afkortingen (ZBS, ZBW, LEG, HGR, LHS, KHS) verwijzen naar de straatnamen op Vlooienburg en zijn terug te vinden in de afkortingenlijst achterin. De opgegeven huisnummers corresponderen grotendeels met die op de kaart van Vlooienburg in de buurtenatlas van Loman uit 1876, die als hulpmiddel hiernaast staat afgebeeld (afb. 14). Hier en daar zijn er kleine afwijkingen, omdat panden zijn gesloopt, samengevoegd of juist gesplitst. Voor de twee middelste bouwblokken, waar de opgravingen plaatsvonden, is dit probleem zoveel mogelijk opgelost in de archeologische opgravingstekening uit 2018 (afb. 11), voorzien van perceelsgrenzen, verbeterde huisnummering en locaties van beer- en waterputten.³⁰ Na de grachten-dempingen en de komst van het Waterlooplein (1886) is de huisnummering van

14. Vlooienburg met moderne huisnummering op de kaart in de Atlas Loman. Detail kaart Buurt P, schaal 1:1.250.

Houtgracht en Leprozengracht aangepast; deze nummering is slechts gebruikt in de epiloog.

In de tekst genoemde bedragen zijn in guldens, stuivers en penningen: 1 gulden=20 stuivers=16 penningen. Rond 1700 verdiende een geschoolde ambachtsman 18 tot 26 stuivers per dag, wat neerkomt op een gemiddeld jaarloon van circa 350 gulden. Inkomens, vermogens, huizenprijzen en dergelijke financiële gegevens uit de periode 1625-1775 moeten met een factor honderd worden vermenigvuldigd om tot een redelijk vergelijkbaar bedrag in huidige euro's te komen.³¹ Een koophuis van vierduizend gulden is dan ongeveer vier ton in euro's waard en een jaarsalaris van 350 gulden komt overeen met een inkomen van 35.000 euro vandaag de dag. Voor de prijzen van consumptiegoederen is een vermenigvuldigingsfactor van tien of meer realistischer: een warm brood of een kop koffie kostte rond 1700 een stuiver en tegenwoordig ten minste 2,50 euro. Tot slot: alle bronverwijzingen in het notenapparaat zijn verkort weergegeven en uitvoeriger terug te vinden in de bibliografie achterin.

1. Uitsnede ingekleurde versie van de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode, Amstelredamum emporium Hollandiæ primarium totiusque Europæ celeberrimum, 1625 (ca. 1637), met inzet detail Vlooienburg.

Een levendige vertelling van het dagelijks bestaan in de eerste multi-etnische buurt van Nederland, waar joden, zwarten en christenen naast elkaar woonden

Op de plaats van de Stopera in Amsterdam lag ooit Vlooienburg, een aangeplempt eiland in de bocht van de Amstel. In de zeventiende eeuw ontstond hier een levendige migrantenbuurt met houthandelaren, kooplieden, industriëlen, middenstanders, ambachtlieden, arbeiders en marginalen, van alle religieuze gezindten en uit alle hoeken van de wereld. Het eiland was geen afgesloten getto, maar vormde wel het kerngebied van de latere Jodenbuurt, tot de vernietigingen in de twintigste eeuw.

Maarten Hell reconstrueert het dagelijks leven van 1600 tot 1815 en voert de lezer langs de bijzondere bewoners: een joodse gokbaas uit Rome, exploitanten van een indoortennisbaan, steenrijke Sefardische kooplieden, Asjkenazische financiers van de avonturier Casanova, de suikerfabrikant bij wie Rembrandt inwoonde, een Hebreeuwse boekdrukker annex melkleverancier, biddende en kibbelende Britse puriteinen, meer en minder geslaagde middenstanders, vervuilende Franse textielondernemers, zwarte bedienden, Scandinavische zeelieden, een besneden Limburgse edelman, Vlaamse hoenderkopers, een ongewenst zwangere Deense dienstbode en de 'Duivel van Vlooienburg', die zijn burens bespioneerde voor de Spaanse overheid.

WWW.WALBURGERS.NL

